

Ю.Л. Хвіланчук (Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

НАЗВЫ КВЕТАК І ТРАЎ У ГАВОРКАХ ВІЦЕБШЧЫНЫ (З АРХІЎНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ “ЛЕКСІЧНАГА АТЛАСА БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК”)

Ключавыя словы: лексіка расліннага свету, гаворкі беларускай мовы, паўночна-ўсходні дыялект, архіўныя матэрыялы.

Гаворкі Віцебшчыны ўваходзяць у склад паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы. Сярод усяго багацця лексікі, якая пашырана ў віцебскіх гаворках, прыкметнае месца займае батанічная лексіка. Яна ўяўляе сабою найбольш старажытны пласт намінацыйных сродкаў абазначэння раслін.

Апісанню лексікі, якая адносіцца да расліннага свету, прысвечаны першы том “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”, які ўключае карты па лексіцы расліннага і жывёльнага свету [1]. Архіўныя матэрыялы “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (далей ЛАБНГ) сёння захоўваюцца ў адзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Пытанні, якія пракартаграфаваны ў ЛАБНГ, апрацоўваюцца з мэтай уключэння іх у “Зводны слоўнік беларускіх народных гаворак”.

Пытанні, прысвечаныя назвам кветак і траў, размешчаны ў “Інструкцыі па збіранню матэрыялаў для складання лексічнага атласа беларускай мовы” [2]. Іх агульная колькасць складае 108 пытанняў (пытанні пад нумарамі 1524–1631). Абавязковымі для картаграфавання былі ўсе пытанні, якія пазначаны літарай А (іх усяго 56). З тэрыторыі Віцебшчыны былі апрацаваны архіўныя словазборы з в. Вялікія Дольцы Ушацкага раёна, в. Мішневічы Шумілінскага раёна, в. Вераб’і Полацкага раёна, в. Сяляўшчына Расонскага раёна, а таксама з вв. Кураполле, Магуны Пастаўскага раёна, вв. Зайкава, Бярнова Гарадоцкага раёна. У артыкуле будуць прадстаўлены матэрыялы з вв. Кураполле, Магуны Пастаўскага раёна, вв. Зайкава, Бярнова Гарадоцкага раёна, в. Сяляўшчына Расонскага раёна¹.

У адпаведнасці з архіўнымі матэрыяламі ЛАБНГ на тэрыторыі Віцебшчыны найбольш пашыранымі з’яўляюцца наступныя кветкі і травы, якія ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту маюць своеасаблівыя найменні:

аёр (*asogus calamus* L.) ‘шматгадовая травяністая расліна сямейства ароідных з доўгім мечпадобным лісцем і паўзучым карэнішчам, з

¹Архіўныя матэрыялы з гэтай тэрыторыі былі апрацаваны Ю. Л. Хвіланчук. Абмежаваныя патрабаванні да аб’ёму артыкула не дазволілі ўключыць усе зафіксаваныя на тэрыторыі Віцебшчыны лексемы, звязаныя з назвамі раслін і траў. Таму прадстаўлена толькі іх невялікая частка.

прыемным вострым пахам’ [3, с. 50]. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту паралельна са словам *áер* бытуюць наступныя намінацыі гэтай расліны: *аі́р*: У *аі́ры бачкі бываюць* (архіў ЛАБНГ, Паст., Рас.); *ягар, ягер* (архіў ЛАБНГ, Паст.); *йір* (архіў ЛАБНГ, Гарад.). Паводле лінгвагеаграфічных даных, найбольш пашыраным на тэрыторыі Беларусі з’яўляецца найменне *áер*, якое замацавалася і ў беларускай літаратурнай мове. Іншым беларускім гаворкам вядомы наступныя назвы: *явер, авёр, явар, агёр, ярай, гарый, арэй, арэйнік, ёрнік, плюшнік, плішнік, плешняк, плюшня, лепех, лепеха, лепешнік, пánна, нюнькі, татарнік* (карта № 272 ЛАБНГ);

асакá (*carex L.*) ‘шматгадовая балотная трава з цвёрдым, доўгім, вузкім лісцем’ [3, с. 68]. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту паралельна з назвай *асакá* ўжываецца найменне *іксва́*: *Іксва́ на балóтах, найскарэй, расьцець. Яна вузэйшая, як асакá. А асакі́ у нас нямá* (архіў ЛАБНГ, Паст.). У адпаведнасці з картай № 266 ЛАБНГ назва *асакá* ў гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны з’яўляецца найбольш распаўсюджанай. Гэтая лексема ўваходзіць і ў склад беларускай літаратурнай мовы [3, с. 68]. Намінацыя *іксва́* на тэрыторыі Віцебшчыны зафіксавана толькі адзінкава – на тэрыторыі Пастаўскага р-на (архіў ЛАБНГ, карта № 266 ЛАБНГ). У беларускіх гаворках для абазначэння гэтай расліны выкарыстоўваюцца назвы *сакá, разáк, разáка, разуха, рэская трава́*.

каласо́ўнік (*Bromus mollus L.*) ‘від раслін сямейства метлюжковыя’. У гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны былі зафіксаваны наступныя найменні гэтай расліны: *аўсю́к* (архіў ЛАБНГ, Гарад.); *гірса́*: *Гірсá, як авёс у жы́ці* (архіў ЛАБНГ, Паст.); *Гірсá, гірсельівая жы́та. Гірсы́ мно́га ў жы́ці* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Паводле карты ЛАБНГ, на тэрыторыі Віцебшчыны ўжываюцца некалькі варыянтаў назвы гэтай расліны. У полацка-мінскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту найбольш распаўсюджана найменне *гірсá*. Адзінкава зафіксавана намінацыя *аўсю́к*. У віцебска-магілёўскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту найбольш пашыраным найменнем з’яўляецца *касцёр*. Іншым беларускім гаворкам гэтая расліна вядома пад назвамі *дзірсá, кірза́, касцёруха, касцяро́ва, аўсю́г, аўсюга́, аўся́нка, къласо́ўнік, стакало́с, жыце́ц* (ЛАБНГ, карта № 250);

багу́н (*Ledum palustre L.*) ‘вечназялёны балотны зараснік з рэзкім дурманным пахам’ [3, с. 78]. На тэрыторыі Віцебшчыны гэта не адзіны сродак для абазначэння расліны: *ба́ган* (архіў ЛАБНГ, Рас.), *ба́гын* (архіў ЛАБНГ, Гарад.), *багу́льнік* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Найбольш распаўсюджанай у гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны з’яўляецца назва *ба́ган* (карта № 260 ЛАБНГ). У беларускіх народных гаворках бытуюць і іншыя назвы гэтай расліны: *баго́н, багно́, багу́ннік, баго́ннік, баго́ўнік, ба́гнік* (ЛАБНГ, карта № 260);

бабо́ўнік (*Menyanthes trifoliata L.*) ‘балотная травяністая расліна з сакавітым лісцем, якая ідзе на ахрап’е жывёле’ [3, с. 77]. У гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны найчасцей гучыць найменне *бабо́ўнік*. Не часта

сустракаецца форма *казя́тнік*. У іншых беларускіх гаворках ужываюцца назвы *бабоўняк*, *бобовнік*, *бабо́к*, *трылі́снік*, *казя́тнік*. Для сучаснай беларускай мовы характэрна назва *бабоўнік*. Усе астатнія найменні з’яўляюцца рэгіянальнымі ўтварэннямі;

чабо́р (*Thymus serpyllum* L.) ‘травяністая духмяная расліна сямейства губакветных з дробнымі пахучымі кветкамі ружова-ліловага ці белага колеру’ [3, с. 741]: *Чабо́р пахнючы, чай я люблю піць, як шуміць у галаве* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Гэтая расліна ў паўночна-ўсходнім дыялекце вядома пад назвамі: *чамбо́р* (архіў ЛАБНГ, Паст.), *быра́нкі*, *быра́нычкі* (архіў ЛАБНГ, Гарад.). Найбольш пашыраным ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту з’яўляецца найменне *чамбо́р* (карта № 239, ЛАБНГ). Паводле карты ЛАБНГ, у некаторых раёнах Віцебскай вобласці сустракаюцца лексемы *чо́бар*, *ча́бар* (карта № 239, ЛАБНГ). Лексемы *быра́нкі*, *быра́нычкі* – гэта адзінкавыя назвы, якія былі зафіксаваны толькі ў Гарадоцкім р-не Віцебскай вобласці (архіў ЛАБНГ). Іншым беларускім гаворкам уласцівы наступныя найменні гэтай расліны: *чабе́р*, *чабу́р*, *чабо́рык*, *чабаро́к*, *чо́брык*, *чабрэ́ц*, *шчабрэ́ц*, *чабурэ́ц*. Літаратурнай з’яўляецца намінацыя *чабо́р*;

гарля́нка (*Prunella vulgaris* L.) ‘род кветкавых раслін сямейства ясноткавыя’. Акрамя наймення *гарля́нка* (на тэрыторыі Расонскага р-на Віцебскай вобласці зафіксаваны фанетычны варыянт *гырля́нка*), у беларускіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту адзначаюцца найменні: *чарнагалоўнік* – фанетычны варыянт *чырныгалоўнік* (архіў ЛАБНГ, Гарад.); *брунэ́ляк* (архіў ЛАБНГ, Паст.). У адпаведнасці з лінгвагеаграфічнымі данымі, на тэрыторыі Віцебскай вобласці для абазначэння гэтай расліны ўжываецца назва *чарнагалоўка* (карта № 237, ЛАБНГ). Для іншых беларускіх гаворак аналізуемая расліна вядома пад назвамі *чарнагалоў*, *чарнагаловец*, *бурнэ́лька*. Лексемы *чорнагалоў*, *чорнагаловік* з’яўляюцца літаратурнымі [3, с. 747].

ваўчкі́ (*Bidens tripartite* L.) ‘травяністая расліна сямейства складанакветкавых з учэпістымі калючкамі’ [3, с. 108]: *Дзяце́й купалі ад вы́сакі* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Для тэрыторыі Віцебскай вобласці гэта не адзіны сродак для абазначэння расліны. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту былі зафіксаваны наступныя намінацыі: *сучкі́* (архіў ЛАБНГ, Рас.). На тэрыторыі Гарадоцкага р-на ўжываецца гэтая намінацыя ў фанетычным варыянце *суцкі́* (архіў ЛАБНГ, Гарад.). У в. Магуны Пастаўскага р-на зафіксавана найменне *кле́шчык* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Таксама ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту адзначаецца лексема *ваўкі́* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Паводле лінгвагеаграфічных даных, у полацка-мінскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту найбольш пашыранай з’яўляецца лексема *ваўчкі́* (ЛАБНГ, карта № 240). Для астатніх беларускіх гаворак характэрны наступныя назвы гэтай расліны: *саба́чкі*, *чарада́*,

бадзюкі, прастрэльнік. Сучаснай беларускай літаратурнай мове вядома форма *ваўчкі*.

Такім чынам, у гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны батанічная лексіка прадстаўлена даволі шырокім колам слоў. Наяўнасць шматлікіх сінанімічных адпаведнікаў сведчыць аб лексічнай разнастайнасці, характэрнай для гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту.

Скарачэнні

Гарад. – Гарадоцкі раён, *Паст.* – Пастаўскі раён, *Рас.* – Расонскі раён; *в.* – вёска, *р-н* – раён.

Літаратура

1. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак / Г. У. Арашонкава і інш.; навук. рэд. тома: Ф. Д. Клімчук, Я. М. Рамановіч, І. Я. Яшкін; рэдкал. тома : Ф. Д. Клімчук [і інш.]. – Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэспублікі Беларусь, Камітэт геадэзіі пры Саўеце Міністраў Рэспублікі Беларусь, 1993. – Т. 1: Раслінны свет і жывёльны свет. – 159, [1] с, [140] л. карт.

2. Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання Лексічнага атласа беларускай мовы / Акадэмія навук Беларускай ССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; [рэдкал. : Н. Т. Вайтовіч і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 163, [1] с.

3. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1996. – 783 с.